

Pregled povijesti filozofije i teologije na Mediteranu između antike i renesanse s posebnim osvrtom na ulogu hrvatskih filozofa i teologa u njoj

Krešimir Čvrljak, *Filozofija i teologija na Mediteranu između antike i renesanse* (Zagreb: vlastita naklada, 2020), LXXXVIII + 701 pp.

Knjiga *Filozofija i teologija na Mediteranu između antike i renesanse* Krešimira Čvrljaka, objavljena u Zagrebu u lipnju 2020. godine, uz proslav, pogovor, literaturu i kazala sadrži pet tematskih cjelina. Knjiga obaseže sedam stotina stranica teksta.

U »Proslavu« se autor Krešimir Čvrljak na sedamdeset stranica osvrće ponajprije na značaj i značenje filozofijskih i teologijskih ostvarenja u razdoblju kojim se knjiga bavi, ističući kako je to najznačajnije razdoblje europske filozofske i teološke misli. Proslav predstavlja svojevrsni pregled sadržaja čitave knjige, a primarni mu je zadatak, čini se, da na neki način osigura tematsku cjelovitost knjige tj. da pokaže kako pet tematski donekle različitih segmenata funkcionira kao cjelina. U njemu autor rezimira ključne elemente svake pojedine tematske cjeline. Pri razradi svake te cjeline autor težište stavlja na prisutnost antičkog misaonog nasljeđa u djelima hrvatskih renesansnih filozofa, pri čemu nastoji ukazati na njihovu ravnopravnost s filozofima i teolozima učene renesanse Europe. Kao okosnica pritom mu služi delfijska apoftegma *Gnothi seauton*, koja se poput crvene niti provlači kao središnja tema kroz čitavu knjigu. Autor pobraja sve značajnije autore u kojih ova delfijska maksima nailazi na izričitu recepciju, od antičkih preko srednjovjekovnih do renesansnih filozofa, među kojima su spomenuti i hrvatski filozofi poput Matije Vlačića Ilirika čije jedno značajno djelo nosi naslov *Gnothi seauton*.

U prvoj tematskoj cjelini pod naslovom »Filozofija s antičkoga Mediterana u filozofiji renesanse s hrvatskoga Jadrana« autor želi posvjedočiti obimnu recepciju djela grčkih i rimskih autora u djelima hrvatskih renesansnih filozofa, ali i prisutnost tih djela u značajnijim institucijama napose u dalmatinskim gradovima. U nekoliko potpoglavlja obrađeni su neki značajni rukopisi iz hrvatskih knjižnica, tako kodeks MR 14 iz zagrebačke Metropolitane, koji sadrži komentar Tome Akvinskoga uz Aristotelovu *Nikomahovu Etiku* u prijevodu Roberta Grossetesta te jedan rukopis šibenske Konventualske knjižnice, nekadašnje Gradske knjižnice Sv. Frane. U spomenutom zagrebačkom kodeksu

prema autoru prvi se put u nas spominje Robert Grosseteste. U dijelu teksta posvećenom tom kodeksu podrobno su navedeni podaci o autorima koji su dosad opisivali kodeks, poput Josipa Lacha, Karla Balića, Josipa Percana i drugih.

U vezi s rukopisom iz Konventualske knjižnice u Šibeniku, što se čuva pod naslovima: *A/ Tractatus philosophicus* i *B/ Scripta philosophica fratris Riculdi et Roberti*, autor donosi opširnu informaciju o autorima rukopisa, uglavnom manje poznatim autorima.

Uvjeren kako rukopisni fondovi samostanskih knjižnica diljem Hrvatske, pa i šire »vjerodostojno svjedoče i pouzdano tumače hrvatsku kulturnu, napose filozofsku, teološku i prirodnoznanstvenu prošlost« (p. 37), u istom poglavlju u zasebnom potpoglavlju Čvrljak nas izvještava o dvama aristoteličkim svjedočanstvima u predrenesansnome Zadru.

Zasebno potpoglavlje posvećeno je hrvatskim renesansnim tiskarima koji su odigrali značajnu ulogu u recepciji djela antičkih filozofa u hrvatskih renesansnih filozofa.

U potpoglavlju o svjedočanstvima vezanima uz različite grčke filozofske tradicije nalazimo izvješće o medijevalnom florilegiju *Auctoritates Aristotelis et aliorum philosophorum: cura et studio Simeonis Pasqualis Jadertini* iz 1488. godine, tekst o Martinu Nimiru Rabljaninu, o Hijeronimu Capiduru, sljedbeniku ciceronijanske tradicije, o Mateju Fortunatu koji se intenzivno bavio Senekom, o Barbuli Šibenčaninu koji je upoznao renesansnu Europu sa »Senekinin« (Katonovim) distisima, o značajnom prevoditelju Nikolaju Petreiusu Corcyreusu (1486–1568), o Matiji Vlačiću Iliriku kao emendatoru Aristotelovih *Opera omnia*. Tu je i dio posvećen renesansnim prijevodima grčkih filozofskih tekstova. U prvom tekstu toga potpoglavlja govori se konkretno o Frani Petriću kao prevoditelju, o Donatu a Mutiis di Ragusa, liječniku koji je prevodio Aristotela, Galena i Hipokrata, o Nikoli Vitovu Gučetiću, poznatijem kao predstavniku renesansnog novoplatonizma, a koji je, zahvaljujući nekim svojim tekstovima, ujedno bio i renesansni aristotelovac (primjedba EBP), prema Čvrljku štoviše »paradigmatski aristotelik – komentator«. Obraduje se tu još i Grgur Natalis Budislavić, kojega autor navodi kao tomističkog aristotelovca – komentatora, zatim Antun Medo, Dubrovčanin 16. stoljeća, komentator Aristotelove *Metafizike*. To poglavlje sadrži još vrlo informativno izvješće o renesansnim izdanjima antičkih filozofa i o antičkim filozofima u katalozima hrvatskih knjižnica.

Drugo poglavlje pod naslovom »Delfijski orakul γνόθι σεαυτόν / *Nosce te ipsum* / *Spoznaj samoga sebe* (sukladno odjecima iz antičke, patrističke, medievalne i renesansne /ali i novodobne/ filozofije« predstavlja izlaganje povijesti europske filozofijske i teologijske misli ukoliko je ovo za okosnicu imalo delfijski γνόθι σεαυτον. Iz teksta je razvidno da je recepcija i razrada

delfijske upute, prema autoru jedne od »velikih antičkih, patrističkih, srednjovjekovnih i renesansnih tema«, vezana uz gotovo sve značajnije europske filozofe i teologe. Osvrnuvši se ukratko na samo proročište u Delfima, u prvom potpoglavlju Čvrljak se, oslanjajući se na istraživanja znamenitog francuskog povjesničara filozofije Pierrea Courcellea, fokusira na značajne antičke filozofe čije je filozofiranje bilo na neki način razrada delfijske apoftegme, tako prije svega na Heraklita, Sokrata, Platona i Aristotela, Cicerona, Filona Aleksandrijskog, potom na predstavnike gnosticizma, Plutarha iz Heroneje, novoplatoničke filozofe Plotina, Porfirija, Jambliha (začudno iz ovog pregleda iz nepoznatih razloga izostavljen je Proklo), rane srednjovjekovne kršćanske autore do najznačajnijih skolastičkih autora i mistika poput Meistera Eckharta. U istom poglavlju obrađeni su u zasebnom dijelu, sa zasebnim podnaslovom »Renesansno-humanističke receptivne matrice u interpretacijama delfijskoga orakula *Gnothi seauton / Nosce te ipsum*« i neki renesansni autori, tako Matija Vlačić Ilirik, Girolamo Cardano i Faust Vrančić. Pritom autor analizira ključne teze izložene u značajnijim djelima navedenih filozofa s obzirom na tumačenje i ulogu koju u njima igra delfijska maksima.

Treća tematska cjelina nosi podnaslov »Anaksagora u misaonim odrazima renesansnoga filozofskog i teološkog mislilaštva, ili neki renesansni primjeri s odmacima od kliširanih stereotipa dorenesansnoga anaksagorizma«. U uvodnom dijelu poglavlja autor, obrazlažući zašto upravo Anaksagoru odabire kao okosnicu oko koje se razvija zapadnjačka misao, kaže kako su razdoblja antike, patristike, medievalistike i renesanse »odjekivala imenom Anaksagore« (p. 253), a barem za prva tri od tih razdoblja može se, po njemu, konstatirati da je upravo Anaksagora »svojom jedinstvenom izvornošću u ranoj grčkoj filozofiji i teologiji uma« privlačio pozornost najznačajnijih predstavnika tih razdoblja. No i u renesansi pronalazi Čvrljak nekolicinu ključnih filozofa koji su se bavili mišlju Klazomenjanina. Tako su navedeni i potom pod tim specifičnim vidom osvrtnja na Anaksagoru *in extenso* obrađeni Nikola Kuzanski, Pico della Mirandola, Agostino Steuco te hrvatski renesansni filozofi Pavao Skalić i Frane Petrić. Prvo potpoglavlje spomenute cjeline počinje pitanjem o tome »je li provediva rehabilitacija Anaksagore uz distanciranje od Anaksagore« (p. 256). U traganju za odgovorom na postavljeno pitanje autor se bavi ponajprije filozofiranjem Nikole Kuzanskog. Pritom se oslanja na teze što ih o Kuzančevu odnosu spram Anaksagore u jednom svom tekstu izlaže njemački povjesničar filozofije Kurt Flasch. Ključ toga odnosa nalazi u Anaksagorinu izrijeku koji je napose zaintrigirao Kuzanskog *Quodlibet in quolibet* (*Bilo što je u bilo čemu*). Čitavo potpoglavlje posvećeno je potom izlaganju nekih temeljnih teza Kuzančeve filozofije.

Slijedi analiza ključnih teza filozofiranja Pica od Mirandole pod posebnim vidom naznačenim pitanjem iz podnaslova. To potpoglavlje uključuje i razmatranje o dijelovima opusa Pavla Skalića i Agostina Steuca. U njemu se autor bavi i pitanjem »Anaksagore između Aristotela i Frane Petrića« (p. 279). Pišući o Petrićevoj obrani Anaksagore od Aristotelove kritike osvrće se ekstenzivno na tekst značajne talijanske poznavateljice opusa Frane Petrića Marije Muccillo. Potom se bavi prisutnošću Anaksagorina utjecaja u Matije Frkića s Krka. U razmatranju djela toga filozofa autor se napose ekstenzivno osvrće na dosad objavljenu literaturu o filozofijskim pogledima toga Krčanina, pri čemu proučava, prema njegovim riječima »prvi i dosad jedini iscrpniji hrvatski osvrt« na djelo Matije Frkića *Vestigiones peripateticae* autorice Mihaele Girardi-Karšulin. Čvrljak kritički analizira interpretacije Frkićeva opusa izložene u nekolicini objavljenih tekstova dotične autorice (pp. 360–449).

Četvrta tematska cjelina knjige koja nosi naslov »Kompilacije i plagijati od antike do renesanse: literarne krađe ili literarne pomodnosti vremena?« bavi se jednom zanimljivom temom, naročito intrigantnom svima koji se bave mišlju razdoblja kasnog srednjeg vijeka i renesanse, razdoblja u kojemu su autori najčešće imali stav spram tuđih tekstova bitno drugačiji od našeg današnjeg stava. Iz teksta je razvidno da tema nije nipošto manje aktualna i u naše vrijeme.

Na samom početku toga teksta Čvrljak ustvrđuje kako su »kompilacije i plagijati kompleksni i polimorfni fenomeni u povijesti čovjekove pisane riječi« (p. 451). Te kompleksne fenomene podvodi on pod »iskonsku međuupućenost autora jednih na druge« (p. 451), a iz daljnjeg teksta proizlazi da gotovo da nije bilo autora u povijesti pisane riječi, pa ni među filozofima, koji nije na ovaj ili onaj način – od potpadanja pod utjecaj, posuđivanja ili direktnog preuzimanja tuđih sintagmi i ideja, bio »dužnikom tuđih misli«. Različite oblike fenomena navodi autor kao utjecaje, povodnje, ugledanja, divljenja, posezanja, preuzimanja, prenošenja u svoje vlasništvo, neprijavljeno preuzimanje da bi potom, obrađujući grčke te srednjovjekovne i renesansne filozofe na konkretnim primjerima pokazao o kakvom se obliku preuzimanja tuđih misli radilo. Kao primjer filozofa koji je »pojedinačno i ulančano kompilirao i plagirao« (p. 468), pri čemu je i sâm bio i kompiliran i plagiran, naveden je Platon. Elaborirajući pojedine filozofe kao primjere spomenutog fenomena, autor najčešće govori o »kompiliranju i plagiranju«, ne praveći striktnu distinkciju između dvaju oblika 'posuđivanja', što se odnosi i na ostale naprijed navedene oblike u kojima se fenomen manifestirao, premda na samom početku ističe kako mu je primarno stalo do toga da »raščisti sve ono što se odnosi na kompilatorstvo i plagijatorstvo« te na druge oblike »povodnje« (p. 452). Svakako, čini mu se da »praksa preuzimanja« seže do samoga Mojsija, od kojega su »preuzimali« i Egipćani.

Kompilatorstvo i plagijatorstvo drži Čvrljak dvjema literarnim pošastima »koje su duboko i visoko kontaminirale pisanu povijest čovječanstva«.

U vezi s problemom plagiranja prorađeni su još Pitagora (»plagijator i antiplagijator u istoj osobi«), Parmenid, Platon koji je »kompilirao i plagirao (prema svjedočenju Filolaja) i istovremeno bivao kompiliran i plagiran«, Izidor iz Sevilje, Hrabanus Maurus, Mihael Psel. Poplava kompilirane i plagirane literature u Europi, prema autoru, karakterizira naročito razdoblje od 12. do 16. stoljeća. Posebice se to odnosi na literaturu vezanu uz tzv. okultna područja magije, alkemije i astrologije.

U posebnom potpoglavlju prorađuje Čvrljak Pavla Skalića, uz čije se ime i uz čija djela najčešće veže kvalifikacija plagijata, a kojega su često, prema Čvrljku, s obzirom na njegovo evidentno oslanjanje na Pica, nazivali i »Picovim majmunom« (p. 519). Neke distinkcije između oblika »povodnje« bivaju jasnije u tekstu posvećenom Trogiriraninu Nikoli Statiliću Zubanu i njegovu djelu *Paradoxa* objavljenom u Veneciji 1500. godine. U tekstu kompiliranje, upravo u vezi s Nikolinim promišljanjima dotičnog fenomena, biva određeno kao »neprijavljeno preuzimanje«. U istom potpoglavlju obrađeni su još Agrippa od Nettesheima i Marko Marulić, koji si je također »osigurao mjesto u retrospektivi nečasnih literarnih postupaka« (p. 529). Usputno je, vrlo kratko dotaknuto pitanje plagiranja Frane Petrića od strane Giordana Bruna. Tematizirajući ovo pitanje autor se referira napose na iskaze Vladimira Filipovića izložene u *Filozofskoj hrestomatiji* u izdanju Matice hrvatske. No ta zanimljiva tema nažalost nije ekstenzivno elaborirana, pa se stječe dojam kako je pri proradi ove teme autoru bilo važnije da na konkretnim primjerima pokaže kako nitko od velikih filozofa nije bio imun na neki oblik »povodnje« od upuštanja u podrobniju razradu pitanja o pojedinim oblicima posezanja za tuđim tekstovima.

To, koliko je teško postaviti čvrste granice između različitih oblika preuzimanja tuđeg u vlastiti tekst ili različitih oblika »povodnje«, oprimjeruje autor na Skalićevu slučaju, pokazujući kako je gotovo nemoguće odrediti dokle u Skalića seže navod nečijeg teksta, a gdje počinje Skalićeva prosudba donesenog navoda. To se napose odnosi na Skalićeva preuzimanja Picovih, ali i Reuchlinovih tekstova. Ovo potpoglavlje završava Čvrljak konstatacijom kako je »pisana baština čovječanstva <...> jedna gusto istkana mreža utjecaja, povodnja, ugledanja, divljenja, posezanja, uvažavanja, usuglašavanja, preuzimanja, prenošenja u vlasništvo«, a »svi ti postupci upozoravaju na iskonsku međuupućenost ljudi« (p. 539).

Peta tematska cjelina bavi se antičkim i predrenesansnim Grcima kao učiteljima humanističke Europe s naročitim osvrtom na njihov utjecaj na hrvatske renesansne humaniste. Podnaslov te cjeline glasi: »Nakon antičkih

Grka, učitelji humanističko-renesansne Europe 'opet Heleni' (s jakim odrazima u hrvatskih renesansnih filozofa)«. Pozivajući se na kazivanje iz Hegelove *Povijesti filozofije* autor rekapitulira povijesna zbivanja predrenesansnog razdoblja osvrćući se napose na dolazak grčkih intelektualaca na Zapad u 15. stoljeću, što je iniciralo intenziviranje izučavanja grčke literature i filozofije. Navodi mišljenja nekih značajnih povjesničara filozofije o značenju i značaju tog događanja, tako mišljenja Alberta Bazale, Pietra Donazzola, Franje Šanca, pokazujući kako se njihova mišljenja međusobno znatno razlikuju. Čvrljak napose ističe recepciju grčkih filozofa u hrvatskih renesansnih filozofa, pomalo pjesničkim izričajem ističući kako su grčki i hrvatski humanisti »pohrlili jedni drugima ususret kao svoji svojima« (p. 570). Potkrepljuje to nizom primjera, tako prijateljevanjem Bessariona i Jurja Dragišića, Ivana Viteza od Sredne i Jana Argyropulosa te svih onih humanista koji su bili okupljeni oko budimskog humanističkog kruga Matije Korvina. Autor spominje i pripadništvo Benedikta Bene Kotruljevića napuljskom humanističkom krugu. Spominje se još uloga Ivana Stojkovića u europskoj kulturnoj tradiciji i posebice njegov prinos europskoj povijesti filozofije.

Knjiga završava autorovim pogovorom te navođenjem opsežne korištene literature na trideset stranica i kazalom.

Knjiga Krešimira Čvrljka prije svega predstavlja jedno izuzetno informativno štivo koje donosi obilje građe, pa i one dosad uglavnom nepoznate i neprorađene. Pri tomu valja napomenuti da su u njoj iznijeti i mnogi dosad nepoznati podaci o djelima nekih značajnih filozofskih autora do kojih je autor došao istražujući arhive i kataloge u knjižnicama većih hrvatskih gradova te samostanske knjižnice. Napose valja istaknuti Čvrljkov rad na rukopisima, što je posao kojega se nerado laća većina istraživača povijesti filozofije. Zahvaljujući svemu tome ova knjiga enciklopedijskog značaja postaje mogućim polazištem mnogim daljnjim istraživanjima. Naročito je važno napomenuti da su u knjizi zajedno s europskima obrađeni neki značajni aspekti djela hrvatskih renesansnih filozofa.

Knjiga *Filozofija i teologija na Mediteranu između antike i renesanse* sadrži velik broj dragocjenih opsežnih bilježaka (u knjizi je ukupno 156 bilježaka, a u »Pogovoru« još njih 16) koje pružaju precizniji uvid u svu relevantnu literaturu i mišljenja raznih autora o obrađenim temama. Knjiga, što se sadržajne strane tiče, donosi na neki način pregled povijesti europske filozofije i teologije od antike do novoga vijeka, dakle najznačajnijeg razdoblja njezine povijesti, s tim da je u prikazu te povijesti posebni naglasak na *nekim* aspektima te povijesti, onima koje je autor smatrao vrijednima detaljnijeg elaboriranja.

Veliki broj obrađenih autora i mnoštvo u bilješkama iznijetih biobibliografskih podataka nesporno predstavlja veliku vrijednost ove knjige. Istovremeno

upravo je to ono što na neki način zakrčuje uvid u filozofijski relevantne aspekte recepcije grčkih filozofa u djelima autora obrađenih razdoblja te zapravo ostavlja dojam tematske raspršenosti.

Jednako tako stječe se dojam kako je u knjizi često isforsirano podvođenje različitih tema i autora pod jednu tematsku cjelinu, ali i dojam, da ono, što se pronalazi kao poveznica različitih podcjelina nije ono filozofski bitno ili je pak preopćenito da bi moglo biti garantom jedinstvenosti neke tematske cjeline. To se odnosi već i na ono na što upućuje naslov knjige, što predstavlja okosnicu knjige i što povezuje njezinih pet tematskih cjelina, a to je pripadnost području Mediterana onih koji su recipirali grčku filozofiju u proradenim razdobljima. Pa i onda kad se radi o jednoj filozofskoj referenciji, kao što je referencija na Anaksagoru ili delfijsku apoftegmu, čini se kako je to preslaba odnosno preopćenita poveznica koja bi opravdala podvođenje obrađenih autora i tema u jednu tematsku cjelinu. Slično je i s tematskom cjelinom kojoj je okosnica čuveni delfijski izriječ *Gnothi seauton*, što je zapravo polazište gotovo svakog filozofijskog promišljanja u razdoblju kojim se knjiga bavi.

Glavni cilj i namjera istraživanja izloženih u knjizi jest ukazati na značajnije nekih grčkih filozofa i filozofema za europsku duhovnu povijest napose za područje Mediterana. Autor je to uspio pokazati proradivši velik broj autora i tekstova nastalih u obrađenim razdobljima. Pritom je naročito značajno da se pri istraživanju recepcije tih filozofa i njihovih misli autor svagda osvrće na dosad istražene hrvatske filozofe.

Više je nego razvidno da je u pripremanje i pisanje ove knjige uloženi ogroman trud, ali i to da je ova knjiga, koju odlikuje vrhunska znanstvena akribičnost, vrijedan izvor značajnih podataka o svim značajnijim autorima i temama obrađenog razdoblja.

Erna Banić-Pajnić

